

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı
İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe III
-Sahâbe Ve Dirayet İlimleri- Sempozyumu

Adem KARAASLAN*
Nergis KARAASLAN**

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV) ortaklığıyla “İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe” üst başlığı ile başlatılan sempozyum serisinin ilki 27-28 Nisan 2013 tarihlerinde “Sahâbe Kimliği ve Algısı” alt başlığı ile ikincisi 25-26 Nisan 2015 tarihlerinde “Sahâbe ve Rivayet İlimleri” alt başlığı ile gerçekleştirilmiştir. Bu yıl sempozyum serisinin üçüncüsü 30 Eylül-1 Ekim 2017 tarihlerinde Sakarya Üniversitesi Kültür ve Kongre Merkezi’nde gerçekleştirildi. Bu yazıda sempozyum programının akışı dikkate alınarak Prof. Dr. Mustafa Fayda’nın yaptığı açılış konferansı, yedi bilimsel oturum ve değerlendirme oturumu ile iki gün süren bu yoğun ve verimli sempozyum tanıtılacaktır.

Bu yılki sempozyumu diğerlerinden ayıran temel özelliği, milletlerarası düzenlenmiş olması ve sunulan tebliğlerin büyük bölümünün Ürdün, Suudi Arabistan, Fas, Irak, Cezayir gibi farklı Arap ülkelerinden gelen katılımcılara ait olmasıdır.

“Sahâbe” denilince hadisler ve bunların naklinde göstermiş oldukları olağanüstü gayret ile rivayet ilimlerindeki öncülükleri akla gelse de sahâbe, aynı zamanda dirâyet ilimlerinin de kaynağıdır. Bunun önemine dikkat çekmek amacıyla bu yılki toplantının alt başlığı “Sahâbe ve Dirâyet İlimleri” olarak belirlenmiştir. Oturumlarda sünnetin anlaşılması, tefsir, fıkıh, kelam ve yönetim gibi konularda sahâbenin tutumu ele alınmaya çalışılmıştır.

Sempozyum, Kur’an tilavetinin ardından, Prof. Dr. Salih Tuğ’un başkanlığını yaptığı açılış oturumu ile başlamıştır. Bu oturumda sempozyum organizatörü Prof. Dr. Abdullah Aydın, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi De-

* Arş. Gör. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi
(ademkaraaslan@sakarya.edu.tr)

** Arş. Gör. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi
(nergisdonmez@sakarya.edu.tr)

kanı Prof. Dr. Ahmet Bostancı, Sakarya Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Muzaffer Elmas, Sakarya İl Müftü Vekili Yunus Acar ve Sakarya Büyükşehir Belediyesi Başkanı Zeki Toçoğlu açılış konuşmalarını yapmışlardır.

Ardından Prof. Dr. Mustafa Fayda, “Sahâbe” başlıklı bir konferans sunmuştur. Konuşmasına 10 Muharrem olması hasebiyle Hz. Hüseyin ve beraberinde şehit olanları rahmet ve minnetle anarak başlayan Fayda, sahâbeyi Hz. Peygamber’in Kur’ân’dan sonra ikinci mucizesi olarak nitelendirmiştir. Sahâbenin daha çok hadisleri nakletmedeki gayretleri ile ön plana çıkarıldığını oysa Kur’ân’ı koruyacağını buyuran Allah’ın bunu ashâb eli ile yaptığını dile getirerek onların bu konudaki gayretleriyle de anılmaları gerektiğini ifade etmiştir. Hz. Peygamber ve ashâbın özellikleri ile ilgili ayetlerden örnek veren Fayda, burada dikkati çeken konuları ana başlıklar halinde zikretmiştir. Ayetlerde ashâbın Hz. Peygamber’e iman, itaat, onunla beraber olma, biat, hicret, ona destek olma, cihat, infak, yardımlaşma gibi özellikleri ile öne çıktıklarını dile getirmiştir. Bunların yanında İfk hadisesindeki zina iftirası, Uhud okçularının yerlerini terk etmeleri, izinsiz camiye terk etmeleri gibi konularda ashâbın kitlesel olarak değil, belirli bir şahıs veya zümre olarak tenkit edildiklerini ifade eden Fayda, ashâbın Hz. Peygamber’in vefatından sonraki icraatlarına değinerek konuşmasını sonlandırmıştır.

Sempozyumun “Sahâbe ve Dirâyet” üst başlıklı birinci oturumunda sahâbenin kamu yararını gözeterek yaptıkları uygulamalar, ileride oluşacak olan mezheplerin dirâyet anlayışlarına tesirleri ve Kur’an tefsirindeki metodları ele alınmıştır. Oturumun ilk tebliği Dr. Abdülkerim el-Bennânî tarafından “Sahâbenin Kamu Yararı Anlayışı (Temellendirici Bir Yaklaşım)” başlığı ile sunulmuştur. Bennânî, Hz. Peygamberin eğitiminden geçmiş olan sahâbenin kamu yararına olan uygulamalarını beş başlık altında zikretmiştir. Bu uygulamalara verdiği örnekler ise; Hz. Ebû Bekir’in Hz. Peygamber’in hastalığında imam olarak tayin edilmesi ve sonrasında halife seçilmesi, yine Hz. Ebû Bekir’in içki içene verilecek olan cezayı kırk celdeden seksen celdeye artırması, Hz. Ömer’in daha önce fethedilen arazileri gaziler arasında paylaştırmasına rağmen bunu Irak coğrafyasında uygulamaması gibi sahâbenin toplum yararını düşünerek yaptıkları uygulamalardır.

Oturumun ikinci tebliği Dr. Fahreddin Yıldız tarafından “Ehl-i Hadis’in Dirâyet Anlayışına Tesiri Bakımından Sahâbe Nesli -Ali b. Medîni’nin Kudâtu’l-ümme Tasnifi Özelinde-” başlığı ile sunulmuştur. Ali b. Medîni’nin günümüze ulaşan tek eserinin *el-İlel* olduğunu belirten Yıldız, İbnu’l-Medîni’nin medâru’l-hadîs ravilere yer verdikten sonra, Hz. Peygamber’in ashâbından onun fetvalarına uygun fetva veren ve hüküm verme yeteneğiyle ön plana çıkmış sahâbîleri “kudâtu’l-ümme” başlığı altında zikrettiğini belirtmiştir. Bu sahâbîler Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Abbâs, Zeyd b. Sâbit’tir.

Ayrıca İbnu'l-Medîni, saydığı bu üç sahâbînin ashâbının isimlerini de zikretmiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un ashâbı içerisinde gelecekte Ehl-i re'y diye adlandırılacak âlimlerin ilk üstâdlarının bulunduğunu, Ehl-i hadîs'in teşekkülüne zemin hazırlayan Zeyd b. Sâbit'in ashâbı arasında ise fukahâ-i seb'anın tamamının bulunduğunu dile getirmiştir. Böylece Ehl-i hadîs, Ehl-i re'y ve bunları merkeze alan diğer mezheplerin dirâyet anlayışında asıl kaynaklarının sahâbe nesli olduğunu belirtmiştir.

Oturumun son tebliği Yrd. Doç. Dr. Şâkir Mahmûd el-A'zamî tarafından "Kur'an Siyakının Sahâbenin Tefsirindeki Maksadını Anlamadaki Rolü" başlığı ile sunulmuştur. A'zamî, Hz. Peygamber'in eğitiminden geçmiş ve onunla aynı dile sahip olan sahâbenin, Kur'an tefsirinde benimsedikleri yöntemleri, örnekleri ile açıklamıştır. Sahâbenin, bir ayetin tefsirini yaparken özellikle siyaka büyük önem attediklerini, bu nedenle yaptıkları farklı izahların siyak göz önünde bulundurularak anlaşılması gerektiğini belirten A'zamî, Kur'an'ın doğru anlaşılması için onun indiriliş sürecinde yaşamış olan ashâbın tefsirdeki açıklamalarına ihtiyaç olduğunu belirterek tebliğini sonlandırmıştır.

Sempozyumun "Sahâbe ve Sünnetin Anlaşılması" üst başlığını taşıyan ikinci oturumunda ashâbın sünneti anlamadaki yöntemleri ele alınmıştır. İlk olarak Muhammed b. Hamdî el-Vâlî, "Hz. Peygamber'in Ölçülerine Göre Sahâbenin Sünneti Anlamadaki İhtilafı" başlıklı tebliği sunmuştur. Vâlî, ihtilafın, beşerî fitratın bir eseri olması sebebiyle her dönemde var olduğunu ancak Hz. Peygamber döneminde yaşanan ihtilafların sayısının az olduğunu ve o hayatta bulunduğu için çözüme kısa sürede ulaştığını belirtmiştir. Ona göre Hz. Peygamber'in ihtilaflar karşısındaki tutumu farklı farklıdır. O, kimi zaman bir tarafı hatalı bulup diğer tarafı onaylamış, kimi zaman iki tarafı da hatalı bulmuştur. Vâlî, konu ile ilgili örnekler verdikten sonra Hz. Peygamber'in vefatından sonra ihtilafların mahiyetinin değiştiğini, bunun sahâbe ictihadından kaynaklandığını ve çözüme ulaşmasının uzun sürdüğünü belirtmiştir. Son olarak sahâbenin ihtilaflı konularda ictihad kapısını açık bıraktıklarını, yapmış oldukları ictihadlarda hakkı aradıklarını, ruhsat ile amel ettiklerini ve Allah'ın rızasını gözettiklerini vurgulamıştır.

Oturumun ikinci tebliği Dr. Enîse el-Karkarî tarafından "Hanım Sahâbîlerin Sünneti Anlama Yöntemi" başlığı ile sunulmuştur. Tebliğini iki başlık halinde sunan Karkarî, ilk olarak hanım sahâbîlerin evdeki görevleri ile ümmetin işlerine katılmaları arasında gözettilikleri dengeyi üç hanım sahâbî örneğinde anlatmış ve sünneti nasıl anlamamız gerektiğini açıklamıştır. İkinci olarak bazı sahâbîlerin sünneti yanlış ve eksik anlaması durumunda Hz. Aîşe'nin tutumuna yer vermiş, hanım sahâbîlerin sünneti anlamadaki önemli rollerini Ümmü Atiyye el-Ensârî, Ümmü Seleme, Esmâ bint Yezîd ve Hz. Âişe üzerinden verdiği örneklerle açıklamıştır. Karkarî son olarak, hanım sahâbîlerin Hz.

Peygamber döneminde hayatta aktif rol aldıklarına ve sünneti anlamadaki gayretlerine yer vermiş, günümüzde de kadınların bu hanım sahâbîler gibi hayatta aktif rol almaları gerektiğine değinmiştir.

Oturumun üçüncü tebliği Arş. Gör. Rıdvan Yarba tarafından “Tartışmalı Bazı Hadisleri ve Fetvaları Bağlamında Ebû Hüreyre’nin Fakîhliği Meselesi” başlığı ile sunulmuştur. Tebliğde, râvinin fakîhliği meselesinin özellikle Hanefîler tarafından tartışıldığı belirtildikten sonra rivayet ettiği hadisleri ve verdiği fetvaları ışığında Ebû Hüreyre’nin fakih olup olmadığı ele alınıp değerlendirilmiştir. Yarba’ya göre Hanefîlerce sünnet mütevâtir, meşhur ve âhâd olmak üzere üçe ayrılmıştır. Hanefîlerce mütevâtir ve meşhurun ilm-i yakîn ifade ettiği kabul edilirken ahâd haberin sıhhat ve kabulünde bazı şartlar aranmıştır. Râvînin fakih olması ve Ebû Hüreyre’nin fakîhliği de ahâd haberin kabulü bağlamında tartışılmıştır. Yarba, Ebû Hüreyre’nin rivayetlerinden örnekler vererek ashâbın bazıları tarafından ona yöneltilen eleştirileri nakletmiş, Hanefîlerin de Ebû Hüreyre’nin bu rivayetlerine yapılan eleştirileri delil göstererek kendisini fakih olarak görmediklerini dile getirmiş, bu sonuca hem Hanefîler içerisinde hem de diğer mezhep mensuplarından itirazlar geldiğini belirtmiştir. Yarba, sonuç olarak, Ebû Hüreyre’nin fakih olmadığını düşünen Hanefîlerin delil getirdikleri örneklerin onun fakih olup olmadığını ispat noktasında yetersiz olduğunu belirttikten sonra konunun aydınlatılması için Ebû Hüreyre’nin tüm rivayetlerinin bir bütün olarak ele alınıp incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Oturumun son tebliği Doç. Dr. İbrahim Kutluay tarafından “İsnâaşeriyye İmâmiyye’sine Göre Sünnetin Kaynakları” başlığı ile sunulmuştur. Kutluay, tebliğinde İsnâaşeriyye İmâmiyye’sine göre sünnetin kaynakları denildiğinde Hz. Peygamber’in sünnetine ilave olarak mâsum imamların sünnetinin de akla gelmesi gerektiğini belirttikten sonra konunun Ahbârîlere ve Usûfîlere göre nasıl anlaşıldığı ve Ehl-i sünnet’e göre sünnetin kaynaklığı konusunda aralarındaki farklara değinmiştir. Şîa’ya göre sünnet ve hadis Rasûlullah’ın söz, fiil ve takrirlerinin yanı sıra on iki imamın söz, fiil ve onayları olarak değerlendirilmektedir. Bir rivayetın müntehâsında Rasûlullah’ın olması ile mâsum imamlardan birinin olması arasında fark yoksa da mâsum imamlar sünnetin bizatihi kaynağı değil onu asıl kaynağından nakleden kimselerdir. Genel olarak İsnâaşeriyye İmâmiyyesi’ne göre sünnetin kaynağının Hz. Peygamber açısından ilâhî ve beşerî kaynaklar olmak üzere ikiye ayrıldığını belirten Kutluay, bunların neler olduğunu aktardıktan sonra Sünnî anlayışla İsnâaşeriyye arasında ilâhî kaynaklarda farklılık olmadığını, farklılığın beşerî kaynaklar kısmında olduğuna dikkat çekmiştir. Sonuç olarak Rasûlullah’ın sünneti konusunda Ehl-i Sünnet’in kaynakları ile Şîa’nın kaynakları paralellik arz etmekle birlikte ashâbın ictehad ve tecrübeleri konusunda farklılaşmışlar-

dır. Zira Şîa mâsumlarla, sadece on kadar sahâbenin içtihadını kabul etmektedir. Bunlarla beraber Kutluay, Şîa'da Ahbârî ve Usûlî ekolleri arasındaki farklılıkların fazla olmasından dolayı, sünnetin kaynaklığı konusunda genel geçer bir yargıya varmanın zorluğuna değinmiştir.

“Sahâbe ve Fıkıh” başlıklı üçüncü oturumda sahâbî kavli, icma ve ictihad gibi fikhî konularla ilgili ashâbın tutumu ele alınmıştır. Oturumun ilk tebliği Yrd. Doç. Dr. Mehmet Selim Aslan tarafından “Şâfiî Mezhebinde Sahâbî Kavlinin Hüccet Değeri ve Fikhî Konulara Yansıması” başlığı ile sunulmuştur. Aslan, tebliğinde Şâfiî'nin kavli-i kadîm ve kavli-i cedîd görüşlerinde sahâbî kavlini hüccet olarak kabul edip etmediğini, Şâfiî usulcülerin sahâbî kavli konusundaki görüşlerini ve Şâfiî'nin fikhî meselelere getirdiği çözümlerde sahâbî kavline dayanıp dayanmadığını incelemiştir. Buna göre Şâfiî, kavli-i kadîm'inde sahâbenin icmâ ettiği görüşlerini, ihtilaf ettiklerinde ise Kur'an ve sünnete uygun olanını almıştır. Buradan Şâfiî'nin, sahâbî kavlini hüccet saydığı anlaşılmaktadır. Şâfiî'nin Kavli-i cedîd, *er-Risâle* ve *el-Ümm* adlı eserlerine bakıldığında yine sahâbî kavlini hüccet kabul ettiği görülmektedir. Her iki görüşünde sahâbî kavlini hüccet olarak kabul ettiği anlaşılan Şâfiî'ye, Şâfiî usulcüler bazı farklı görüşler nispet etmişlerdir. İlgili görüşler dört başlık altında incelenirken bu görüşler içerisinde dikkati çeken, bazılarının iddia ettiği Şâfiî'nin kadîm görüşünde sahâbî kavlini hüccet kabul ederken cedîd görüşünde kabul etmediğidir. Daha sonra Şâfiî usulcülerin sahâbî kavli hakkındaki görüşlerini de beş başlık altında inceleyen Aslan, Şâfiî'nin metodolojik olarak kabul ettiği görülen sahâbî kavlini pratik olarak da uygulayıp uygulamadığı konusunda *el-Ümm* adlı eserinden hareketle sahâbî kavlini hüccet olarak kullandığını tespit etmiştir. Fakat bazen sahâbî kavlini zikredip açıkça katılmadığını dile getirmiş bazen de sahâbî kavlini tek başına hüccet göstermeyip onunla birlikte bir delil daha zikretmiştir. Aslan'a göre, Şâfiî, metodolojik olarak sahâbî kavlini hüccet olarak kabul eder gözükse de fikhî meselelerde onun bunu ne derece uyguladığı net değildir.

Oturumun ikinci tebliği Yrd. Doç. Dr. Yunus Araz tarafından “Sahâbe Döneminde İcma” başlığı ile sunulmuştur. Araz, tebliğinde sahâbe döneminde icmânın nasıl gerçekleştiğine, bu icmânın hücciyeti konusuna ve bunun tamamen sivil ictihadların birlikteliği şeklinde gerçekleşen bir icmâ olup olmadığına değinmiştir. Bu minvalde sahâbe döneminde üzerinde icmâ gerçekleştiği bildirilen konuların çoğunluğunun şûra sonucu alınan kararlar olduğuna ve şûra kararı öncesi sahâbenin ihtilafları olsa da karar sonrası bunu kabul edip muhalefeti bıraktıklarına değinmiştir. Sivil ictihad ise, müctehid sahâbilerden her birinin ictihadî bir konuda vardıkları hükmün aynı olması durumudur. Bu tür bir icmâ örneği ile karşılaşmadığını belirten Araz, örnekler vererek bazı farklı olaylarda sahâbenin ayrı ayrı ictihadlarından ortak bir kaide üzerinde

icmâ gerçekleştiğini ve sahâbe icmâsının hücciyeti konusunda neredeyse ittifak olduğunu belirtmiştir.

Oturumun üçüncü tebliği Yrd. Doç. Dr. Mehmet Özkan tarafından “Fakih Sahâbilerden Abdullah b. Ömer’in İctihad Anlayışı” başlığı ile sunulmuştur. Özkan, İbn Ömer’in icthad anlayışı ile ilgili genel özelliklerin her birini örnekler vererek açıklamış ve onun sonraki dönemlerde ortaya çıkan fıkıh mezheplerine olan etkisine değinmiştir. İbn Ömer’in icthad anlayışına dair özelliklere değinen Özkan, bunları şu şekilde sıralamıştır: Bir meselenin hükmü için ilk önce Allah’ın kitabını, onda bulamazsa Rasûlullah’ın sünnetini, onda da bulamazsa sahâbenin büyüklerinin o konuda ittifak ettiği icthadlarını esas alma, büyük sahâbenin icthadlarında bir şey bulamazsa kıyasa başvurma, icthadı kıyasa aykırı olursa icthad etmeyip kıyasa dönme, istihsan ile hükmetmeyi meşru görme, icthadlarında ihtiyacı, zarureti ve dinin maksadını dikate alma, fetvalarında ihtiyat ilkesini esas alma ve bilmediği konuda fetva vermeme. Özkan, İbn Ömer’in daha sonra ortaya çıkan fıkıh mezheplerinden en çok Mâlikî mezhebine etki ettiğini ifade etmiş, bunun sebebi olarak da İmam Mâlik’in İbn Ömer’in azatlı kölesi Nâfî’nin öğrencisi olmasını göstermiştir. Daha sonra İbn Ömer’in Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine olan etkilerini de ele alan Özkan, İbn Ömer’in, fetva ve icthadlarıyla fıkıhın gelişmesine ve sonraki dönemlere aktarılmasına önemli katkılarının bulunduğunu ifade etmiştir.

Oturumun son tebliği Arş. Gör. Muhammet Ali Acar ve Arş. Gör. Enes Durmuş’un hazırladıkları ve Acar’ın sunduğu “İbn Hazm’da Sahâbî Kavli ve Efdaliyet Nazariyesi” başlıklı tebliğdir. Acar, tebliğine zâhirî düşüncenin en önemli temsilcisi kabul edilen İbn Hazm’a göre efdaliyet meselesi, yani sahâbenin en efdal olanının kim olduğu ile başlamış, İbn Hazm’ın sahâbî kavlinin kabulü ve reddi konusundaki yaklaşımını açıklayarak, onun bu iki konudaki görüşü arasında çelişki gibi görünen durumun aslında kendi nazariyesinde tutarlı olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda İbn Hazm’a göre sahâbenin en faziletlisi Hz. Peygamber’in hanımları, onlar içerisinde de Hz. Âişe ve Hz. Hatice’dir. Hanımlarından sonra ise Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gelir. İbn Hazm’ın bu görüşünde dayandığı delili Hz. Peygamber’e sorulan “insanların en sevimsinin kim?” olduğunun cevabı olan hadistir. İlgili hadiste Hz. Peygamber başka sahâbileri zikretmediği için İbn Hazm efdaliyet konusunda burada tevakkuf etmiştir. Acar, daha sonra sahâbe kavli konusunda İbn Hazm’ın görüşlerine geçmiştir. İbn Hazm, sahâbenin nassın bulunmadığı konuda re’ye dayalı olarak icmâ etmelerinin mümkün olmadığını söylemiştir. Çünkü ona göre nassın bulunmadığı bir konu yoktur. Sahâbenin ihtilaf ettiği durumlarda ise birinin görüşünün tercih edilmesini kesinlikle kabul etmemiş, meselenin Kur’an ve sünnete götürülmesi gerektiğini, eğer sahâbî kavilleri arasında bir tercih yapılacaksa da nassa dayalı olan görüşün kabul edilmesi

gerektiğini belirtmiştir. Sonuç olarak İbn Hazm'a göre fazilet, kişilerin görüşlerini kabul etmede onlar için bir ayrıcalık getirmez, sahâbî kavli nassı destekleyici ek delildir veya nassa dayalı icmâ olması durumunda kabul edilebilir. Bu ise rey, kıyas ve istihsanı kabul etmeyip nassa dayanmayı benimseyen İbn Hazm'ın kendi anlayışına uygun düşmektedir.

“Sahâbe ve Fıkıh II” başlıklı dördüncü oturumda fıkıh ve tefsir alanında temâyüz edenler örnekliğinde sahâbenin ilgili alanlara katkıları ele alınmıştır. Oturumun ilk tebliği Yrd. Doç. Dr. Ahmed Snober tarafından “Küçük Sahâbîler ve Tâbiûn Arasındaki İlmî Rekabet: İbn Abbâs ve Bazı Tâbiûler Arasındaki İlmî Tartışmalara Yönelik Analitik Bir İnceleme” başlığı ile sunulmuştur. Büyük tâbiûlerin küçük sahâbîler ile olan ilmi rekabetine değinen Snober, İslam medeniyetinin kurulmasında büyük öneme sahip olan sahâbe gibi tâbiûnun da önemli olduğunu belirtmiştir. Tâbiûn içerisinde de ilmiyle ve fikhî anlayışlarıyla temâyüz eden kişilerin bulunduğunu ifade eden Snober, tebliğini üç ana bölüme ayırarak sunmuştur. İlk bölümde tâbiûleri Kûfe’de bulunanlar ve diğerleri olarak sınıflandırmıştır. Kûfe’deki tâbiûlerin ilmi açıdan diğer bölgelere göre daha iyi bir konumda olduklarını, bunun sebebinin ise, onların Abdullah b. Mes’ud’un ilmî tedrisatından geçmiş olmaları ve diğer sahâbîlere yapmış oldukları ilmî yolculuklar olduğunu belirtmiştir. Kûfe’deki tâbiûlere verdiği örneklerden biri Alkame’dir. Alkame, sahâbe döneminde fetva vermiş, Enes b. Mâlik ve Mesrûk el-Hemdânî gibi bazı sahâbîler ondan fetva sormuşlardır. Snober, ikinci bölümde, tâbiûn ile İbn Abbâs arasındaki ilmî rekabete örnekler vermiştir. Üçüncü bölümde, sahâbenin Hz. Peygamber ile sohbetlerinin bulunmasının onların ilmî konulardaki anlayışlarının da üstün olduğunu göstermediğini belirtmiş, Hz. Ömer’in Medine’de birçok sahâbe bulunmasına rağmen ilmî birikimlerine ve derin fikhî anlayışlarına güvendiği için Kûfe’ye kadı olarak tâbiûnden Kâdî Şüreyh’ı ve Dimeşk’e insanlara dini öğretmek için tâbiûnden Abdurrahman b. Ğanm el-Eş’ârî’yi göndermesini örnek vermiştir.

Oturumun ikinci tebliği Dr. Milod Ka’vas tarafından “Hz. Ebû Bekir’in (r.a.) Fetva Metodu” başlığı ile sunulmuştur. Ka’vas, konuyu üç bölümde ele almıştır. İlk bölümde yöntem ve fetva kelimelerinin sözlük ve ıstılâhî anlamlarını incelemiş, ikinci bölümde Hz. Ebû Bekir’in sahâbeden fetva verenler arasında mutevassıtından olduğuna değinmiş, son olarak Hz. Ebû Bekir’in fetva vermedeki yöntemini açıklamıştır. Ka’vas, Hz. Ebû Bekir’in kısa bir halifelik dönemi geçirmesine rağmen mürtetlerle savaş ve kendisinden sonra halife bırakması gibi pek çok önemli icraata imza attığını belirttikten sonra onun fikhî yönünü incelemiştir. Fetvalarının sayı bakımından çok olmamasına rağmen Hz. Ebû Bekir’in fikhî yönünün çok kuvvetli olduğunu, hatta en fakih sahâbîler arasında yer aldığını ifade etmiştir. Ka’vas, bu görüşüne iki hususu delil getirmiştir. Bunlardan ilki, sahâbe arasında bir tartışma cereyan

ettiğinde, Hz. Ebû Bekir'in konu ile ilgili görüşünün ashâb tarafından mutlak olarak kabul edilmesi, ikincisi ise Hz. Ebû Bekir'den sonra hilafete gelen Hz. Ömer'in bir mesele ile karşılaştığında Kur'an, sünnet ve diğer kaynaklarda bir şey bulamadığında Hz. Ebû Bekir'in fetvalarına müracaat etmesidir.

Oturumun son tebliği Ahmed Alî el-Izzî ve Arş. Gör. Sakin Taş'ın hazırladıkları ve Izzî'nin sunduğu "İbn Abbâs ve Kur'an Nassını Anlayışı" başlıklı tebliğdir. Izzî, tebliğinde sahâbenin Kur'an'ı anlama noktasında hepsinin aynı seviyede olmadıklarını, tefsir, fıkıh ve siyer gibi alanlarda bazılarının ön plana çıktığını ifade etmiştir. Buna İbn Abbâs'ın Kur'an'ı anlama ve tefsir etmedeki başarısından dolayı kendisine "Tercümânü'l-Kur'an" denilmesini örnek olarak vermiştir. Izzî, daha sonra İbn Abbâs'ın ayetleri anlamadaki yöntemine değinmiş, onun tefsir yaparken ayetleri yine ayetler ile açıkladığını, bu konuda sünnete ve Arap şiirine başvurduğunu belirtmiştir. İbn Abbâs, Kur'an'ı açıklama noktasında Ehl-i kitap'tan gelen rivayetlerin kabul edilmemesi gerektiğini dile getirirken, Ka'bu'l- Ahbâr ve Abdullah b. Selâm gibi müslüman olanlardan gelen rivayetleri kabul etmiştir. Izzî, son olarak İbn Abbâs'ın Kur'an'ı anlamaya çalışırken kelimeler üzerinde durduğunu, bununla beraber nassın bütününe de baktığını ve ayetlerin indiği ortamı dikkate aldığını belirtmiştir.

Sempozyumun "Sahâbe ve İtikadî Konular" başlıklı 01 Ekim Pazar günü yapılan beşinci oturumunda sahâbenin kelimelere bakışı ve sonradan oluşacak kelimelere etkisi konuları ele alınmıştır. Oturumun ilk tebliği Yrd. Doç. Dr. Ömer Müberrekî tarafından "Sahâbe ve Kelâm İlmi: Sahâbenin Tutumu Işığında Meşruyet Meselesine Yeniden Bakış" başlığı ile sunulmuştur. Müberrekî, kelimelerin meşruyetini sahâbe ve tâbiûnun davranışları bağlamında tartışmış son olarak kelimelere bakışımızın nasıl olması gerektiğini ele almıştır. Kelâm ilmini meşru görenler ve görmeyenler olarak iki grubun olduğunu belirten Müberrekî, ilgili düşünce sahiplerinin delillerini zikretmiştir. Buna göre, kelâm ilmini meşrû görenler, yeni müslüman olanların soruları üzerine sahâbenin bazı akaid meselelerine girdiklerini, felsefi noktalara girmediklerini, soruları soranların iyi niyetle ve konuyu anlamak için sorduklarını belirtmişler, o dönemde tartışmaların olmaması nedeniyle sahâbenin kelâmî konulara girmediklerini eğer olsaydı sahâbenin görüş beyan edeceklerini delil göstererek kelâm ilminin meşruyetini savunmuşlardır. İkinci grup ise, sahâbenin kelâmî konulara girmediklerini, bu yüzden bizim de girmememiz gerektiğini delil getirerek kelâm ilminin meşru olmadığını söylemişlerdir. Son olarak kelâm ilmine karşı tavrımızın nasıl olması gerektiği konusunda Müberrekî, her hususta orta yolu benimseyen sahâbenin, kelâm ilmine girmemelerinin dönemin şartları ile ilgili olduğunu, bizim de gerektiğinde kelâmî konuları konuşmamız gerektiğini, ancak konuşan kişinin kelâm ilmini bilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Oturumun ikinci tebliği Prof. Dr. Muhtar Mahmud Ahmed Atallah tarafından “Sahâbenin Gayba İmanda Yakîni Tesis Metodu ve Kelamcıların İtikâdî Meseleleri Delillendirmelerine Etkisi” başlığı ile sunulmuştur. Atallah, tebliğinde sahâbe ve mütekellimler arasındaki ilişkiyi ele almış, sahâbe neslinin kelam ilminin kurucu nesli olduğunu ifade etmiş ve onların istidlal yöntemlerine değinmiştir. İlk olarak istidlal kaideleri açısından sahâbenin kelamcılara etkisini ele alan Atallah, ikinci olarak istidlal yöntemleri açısından sahâbenin etkisine değinmiştir. Son olarak kelamcılarının metinleri ile sahâbenin sözleri arasında yöntem ve kurallar açısından konu bütünlüğü olmasının, sahâbenin kelam ilmine olan etkisini göstermesi açısından, önemli olduğunu ifade etmiştir.

Oturumun üçüncü tebliği Arş. Gör. Ziya Erdiñç ve Dr. Habib Kartaloğlu'nun hazırladıkları ve Erdiñç'in sunduğu “Teftazânî'ye göre “ Büyük Sahâbîler” e Dayanan Âhâd Haberlerin Bilgi Değeri” adlı tebliğ olmuştur. Erdiñç, Teftazânî'ye göre haber-i vâhid'in bilgi değerini incelerken haber-i vâhidin bazı karinelerle desteklenmesi durumunda çeşitlendiğini dile getirmiş ve Teftazânî'nin “büyük sahâbe” anlayışını aktarıp kelâmî konularda bu anlayışın etkilerini örnekler ile açıklamıştır. Erdiñç, bilgi araçlarını beş sağlam duyu, akıl ve doğru haber şeklinde üçe ayırarak haber-i vâhidin zan ifade ettiğini söyleyen kelamcılarının, bu ayrımı, farklı din mensuplarına karşı savunmalarında sağlam delillere dayanma isteklerinden dolayı yaptıklarını belirtmiştir. Teftazânî'nin ise, diğer kelamcılar gibi haber-i vâhidin zan ifade ettiğini ve itikâdî konularda delil olamayacağını söylemesine rağmen, habere sıdk sıfatı eklenmesi, haber verenin adalet vasfına sahip olması, haberin adalet sıfatına sahip râvîden gelmesiyle beraber tâbîinden itibaren ümmetin kabulüne mazhar olması gibi şartlar ekleyerek çeşitlendirdiğini ve pek çok yerde delil olarak kullandığını ifade etmiştir. Haber-i vâhide bazı karineler eklendiğinde zannının kuvvetlendiğini belirten Teftazânî'nin, bazı konulardaki açıklamaları incelendiğinde, bu karinelere, haberin “büyük sahabe”den gelmesini de eklediği söylenebilir. Zira Teftazânî, haber “büyük sahâbe”den geldiğinde onu diğer haberlere öncelemiş ve ona büyük önem atfetmiştir. Erdiñç, Teftazânî'nin “büyük sahâbe” olarak nitelendirdiği kişilerin, mi'racın yakaza halinde ve bedenen gerçekleşip gerçekleşmediği, ru'yetullahın caiz olup olmadığı ve imamet meselesi gibi konulardaki görüşlerine nasıl değer verip önceliğini açıklayarak ilgili görüşünün kelâmî konulara da etkileri olduğunu belirtmiştir.

Oturumun son tebliği Doç. Dr. Mehmet Birsin tarafından “Sahâbenin Siyasî Bir Sorun Olarak Nifak ve Fitneye Yaklaşımı: Huzeyfe b. el-Yemân Örneği” başlığı ile sunulmuştur. Birsin, biyografi eserlerinde Huzeyfe'nin “صاحب سر النبي” olarak nitelenmesinin nedeninin Hz. Peygamber'in ona münaflıkların listesini vermesinden mi yoksa nifak ve fiten ile ilgili başka sırlar

vermesinden mi kaynaklandığını araştırmıştır. Huzeyfe’de münafıkların listesinin olabileceği düşüncesinin Tebuk seferi sırasında Hz. Peygamber’e yapılan suikast girişiminde münafıklar için söylediği; “Onları değil bineklerini tanıdım” ifadesinden kaynaklandığını belirten Birsin, Hz. Peygamber’in dahi münafıkların tümünün ismini bildiğine dair bilgimizin olmadığını aktarmıştır. Bununla birlikte Huzeyfe fiten konusunda çok sayıda hadis nakletmiştir. Bunun nedeni olarak da onun “*Nebi’nin ashâbı ona hayrı sorardı. Ben ise şerri sorardım*” ifadesi delil olarak getirilebilir. Birsin, sadece mizacı ve merakı değil fitnelerin kendisine ulaşmasının endişesini de taşıyan Huzeyfe’nin, nifak ve fiten ile ilgili Hz. Peygamber’e sorular sorduğunu, fakat Hz. Peygamber’in kendisine kimsenin bilmediği bilgiler vermediğini ifade etmiştir.

Sempozyumun “Sahâbe ve Yönetim” başlıklı altıncı oturumunda sahâbenin siyaset anlayışı ve yönetimdeki uygulamaları ele alınmıştır. Oturumun ilk tebliği Dr. Merzûk İmad tarafından “Sahâbe ve Yönetim: Tarihî Birikim ve Özel Tecrübe” başlığı ile sunulmuştur. İmad, sahâbenin siyasî özelliklerini, yönetim şekillerini ve bu konudaki görüşlerini hulefâ-i raşidîn örneğinde ele alıp değerlendirmiştir. Hulefâ-i raşidîn dönemini de Tesis (Oluşum) dönemi ve Kriz dönemi olarak iki döneme ayıran İmâd, bu dönemlerde uygulanan siyasetten ve yönetim şekliinden günümüz siyasetinde nasıl yararlanılabileceğine değinmiştir. Dönemin yönetim şekline siyâsi ve felsefî açıdan bakmamız gerektiğini belirttikten sonra ayırımı yaptığı iki dönemin siyasi özelliklerini ana başlıklar halinde sıralamıştır. İmâd, bu dönemlerin ortak özelliklerinin ise yönetimde bulunan sahâbilerin dini siyasetten ayırmamaları, şer’î kaideleri uygulamaları ve şûraya başvurmaları olduğunu belirtmiştir.

Oturumun ikinci tebliği Yrd. Doç. Dr. Binömer Lahsâsî tarafından “Sahâbe’de Siyaset-i Şer’iyye: Yöntemsel Bir Okuma” başlığı ile sunulmuştur. Lahsâsî, tebliğini iki bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde, sahâbenin siyasi icthadlarının ilkelerini dört başlıkta incelemiştir. Bunlar; 1. Sahâbenin vermiş oldukları siyâsî hükümlerde şer’î naslara dayanmaları 2. Hz. Peygamber’in tasarruflarında şer’î ve beşerî olanın ayırımı yapmaları, 3. Taabbudî hükümler ile muallel (illetini aklın tespit edemeyeceği) hükümleri ayırmaları 4. Olan ve gelecekte olacak şeylere itibar etme ilkesine uymalarıdır. İkinci bölümde, sahâbenin siyâsî icthadlarındaki yöntemlerine değinmiş, bunların mesâlih-i mürsele, seddü’z-zerâî ve te’vil olduğunu ifade etmiştir. Lahsâsî, sahâbenin insânî her türlü problemde şer’î naslara başvurduğunu ve naslardan delil getirmelerinin de farklı farklı olduğunu belirtmiştir.

Oturumun üçüncü tebliği Cevâd Hutay tarafından “Sahâbenin Yönetim Uygulamalarında Gâî Yorum- Hz. Ömer Örneği-” başlığı ile sunulmuştur. Tebliğine gâî yorumun sözlük ve ıstılâhî anlamlarını vererek başlayan Hutay, gâî yorumun kaynaklarına, hedeflerine ve önemine değinmiştir. Buna göre gâî yorum; bir olaya, gelecekteki durumu göz önüne alarak hüküm vermektir.

Hutay, gâî yorumu bu şekilde tanımladıktan sonra Hz. Ebû Bekir'in ridde savaşlarını yapmasının birkaç açıdan gâî yoruma dayandığını ifade etmiştir. Konuya Hz. Ömer özelinde devam eden Hutay, onun yönetim uygulamalarında gâî yoruma dayandığını gösteren örneklerle yer vermiştir. Son olarak sahâbenin yönetim uygulamalarında gâî yoruma dayandıklarını ve gâî yorumun Hz. Ömer'in anlayışında büyük bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir.

Oturumun son tebliği Muhammed Emîn Makrâvî'nin hazırladığı "Sahâbe ve Medeniyet Fıkhı- Halife Ömer b. Hattab'ın Katkıları Özelinde-" başlıklı tebliği, sempozyuma katılamayan Makrâvî'nin yerine, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim elemanlarından Abdülmelik Yangın sunulmuştur. Tebliğde İslam medeniyetinin kurucu nesli olan sahâbenin İslam'a katkılarının çok fazla olduğu, ancak sadece Hz. Ömer'in İslam medeniyetine yaptığı katkıların işleneceği ifade edilmiştir. Makrâvî'yi, Hz. Ömer'i seçmeye iten sebep, Onun zamanında İslam topraklarının genişleyip Çin'e kadar ulaşması, fikhî ictihadlarının ashâb içerisinde en önde gelmesi, şehir anlayışı ve altyapıya önem vererek mescitler ve çarşılar yaptırması ve Kur'an'ın on dokuz yerde ona muvafakat etmesi gibi meziyetlere sahip oluşudur. Hz. Ömer'in yetiştiği aile ortamı ve çevresinin, onun yöneticilik şahsiyetine ve onu ashâbdan ayıran özelliklerine büyük etkisinin olduğuna değinilmiştir. Tebliğin devamında Hz. Ömer'in idârî, toplumsal, güvenliği sağlama ve hüküm vermedeki başarılarına örnekler üzerinden dikkat çekilmiştir.

Sempozyumun "Sahâbe ve Yorum" başlıklı yedinci oturumunda sahâbenin birbirlerine karşı kullandıkları ifadeler, tenkit ve eğitim metotları ele alınmıştır. Oturumun ilk tebliği Prof. Dr. Enbiya Yıldırım tarafından "Sahâbenin Birbirlerine Kullandıkları Eleştirel İfadelerin Anlam Boyutu" başlığı ile sunulmuştur. Yıldırım, tebliğine, bu konuyu seçme nedeninin sahâbenin birbirlerine karşı kullandıkları ağır ifadelerden dolayı onlara eleştiriler yöneltilmesi olduğunu ifade ederek başlamıştır. Bu ifadelerden sahâbenin, birbirlerine güvenmediği sonucunun çıkarılıp hadislere itimat konusunda şüpheler oluşturulmaya çalışılmakta olduğuna dikkat çeken Yıldırım, başta "كذب" ve "زعم" olmak üzere sahâbenin birbirlerine kullandıkları ifadelerden kastettiklerini, ayet, hadis ve şiiirlerden örnekler vererek açıklamıştır. Kullanılan ifadeleri anlamaya çalışırken Hz. Peygamber'in ashâbının da bir topluluğun fertleri olmaları sebebiyle, örf-adet ve gelenekler ile çevresel faktörlerin dikkate alınması ve sahâbenin her yaptığına dini bir kisve giydirilmeye çalışılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü onlar kızdıklarında ağır ifadeler kullanmışlardır, fakat bunlardan ne kastettikleri bizim için önemlidir. Yıldırım, sahâbenin bu ifadelerinden, bazen batıl, bazen de hak sözler için iddia etmek, haber vermek anlamına gelen "زعم"yi, yalanlama olmaksızın, bahsedilen şey husu-

sunda “acaba öyle mi?” anlamında kullandıklarını, yalan söylemek anlamında kullanılan “كذب”yi ise “hata etti” manasında kullandıklarını tespit etmiştir. Yıldırım, sahâbeden yalancılığı tespit edilen tek bir kişinin olmadığını, kullanılan dilin günümüzde kullanılan “mısınız, lütfen” gibi ifadeleri içermediğini, örf ve geleneklerin farklı olduğunu söylemiş ve sahâbe içerisinde sert tabiatlı insanların da olduğunun göz ardı edilmemesi gerektiğini belirterek tebliğini sona erdirmiştir.

Oturumun ikinci tebliği Arş. Gör. Garip Çağlar tarafından “Übey b. Ka’b Örneğinde Sahâbe Eleştirisi” başlığı ile sunulmuştur. Çağlar, tebliğinde İslâmî tenkid zihniyetinin oluşmasında sahâbenin büyük etkisi olduğunu, bu konuda da sahâbeden bazılarının meşhur olduğunu, Übey b. Ka’b’in ise tenkid ve tashih faaliyetleri konusunda pek çok rivayeti bulunmasına rağmen meşhur olmadığını dile getirmiştir. Tenkid faaliyetinin Hz. Peygamber hayatta iken sahâbe arasında başladığını ve sonrasında da devam ettiğini belirten Çağlar, bunun, sahâbenin adaletine yönelik bir eleştiri değil, bazılarının zabtlarından kaynaklı hafif kusurlarına işaret etmek ve Hz. Peygamber’in sünnetinin en doğru şekilde anlaşılmasını sağlamak için olduğunu ifade etmiştir. Çağlar, Übey b. Ka’b ile ilgili verdiği örneklerde, onun sahâbeye yaptığı eleştirilerin sistematik bir cerh faaliyeti olmayıp bir takım sebeplerden kaynaklanan hataları düzeltme anlamı taşıdığını ve Übey b. Ka’b’in münekid sahâbîler arasında yer almayı hak ettiğini dile getirmiştir.

Oturumun üçüncü tebliği Prof. Dr. Suat Cebeci tarafından “Sahâbenin Din Eğitimi Uygulamalarının Karakteristik Özellikleri” başlığı ile sunulmuştur. Cebeci, sahâbenin, son dinin ilk muhatapları olarak dîni ilke ve prensiplerin öğretilmesinde hem öğrenci hem de öğretmen olarak yer aldıklarını belirtmiş, sahâbe dönemindeki eğitim faaliyetlerini, “Yetişkin Eğitiminde Sahâbe”, “Çocuk Eğitiminde Sahâbe” ve “Aile Eğitiminde Sahâbe” olmak üzere üç kısımda incelemiştir. Sahâbenin cahiliye dönemi örf-adetlerinden tamamen kurtulup yeni bir sisteme alışmasının zorluğuna değinen Cebeci, ilk eğitim faaliyetlerinin yetişkinlere yönelik olduğunu belirtmiş ve konuyla ilgili Mus’ab b. Umeyr’in Medine’ye öğretmen olarak gönderilmesini ve Suffe ashâbını örnek olarak vermiştir. Çocuk eğitiminin ise İslam’ın ilerleyen zamanlarında önem kazandığını belirtmiş ve gerek müşriklerin 10 Müslüman çocuğa okumaz yazma öğretmek serbest kalmaları, gerekse suffe mektebinde küttablar tarafından çocuklara eğitim verilmesiyle sahâbe tarafından konuyla ilgilenildiğini açıklamıştır. Cebeci, aile eğitiminde ise kadınların eğitiminin önemli olduğunu, onların Hz. Peygamber’in sohbetine katılmaları ve kadın öğretmenlerin görevlendirilmesiyle bu konuya da gerekli ehemmiyetin verildiğini belirtmiştir. Cebeci, sahâbenin uygulamalarından günümüze ışık tutacak eğitim ile ilgili prensipleri maddeler halinde sıralayarak konuşmasını tamamlamıştır.

Oturumun son tebliği Muhammed Ahmed el-Kudât tarafından “Râşid Halifelerin Dış Kaynaklı Görüşlere Karşı Tutumu-Ömer b. Hattab Örneği-” başlığı ile sunulmuştur. Kudât, tebliğine sahâbenin faziletine, özelde de Hulefâ-i râşidîn’in faziletine değinerek başlamıştır. Hulefâ-i râşidîn, İslam devletinin sınırlarını genişletmişler, dönemlerinde pek çok insan müslüman olmuş ve Allah, onların döneminde İslam’ı izzetli kılmıştır. Sonrasında Hulefâ-i râşidîn’in dış kaynaklı görüşlere karşı tutumunu ele alan Kudât, bu görüşlerden kastının onların fethettikleri beldelerdeki dinî inanışlar ve medeniyetler olduğunu belirtmiştir. Hulefâ-i râşidîn’in bu dini inanışlara karşı tutumları, onların yayılmasını ve revaç bulmasını engellemek için kesin bir dille reddetme şeklinde olmuştur. Onlar fethedilen yerlerin medeniyet ve kültürleri konusunda ise özenli bir seçme siyaseti uygulayarak, faydalı gördükleri ve dine zarar vermeyeceğini düşündüklerini almışlardır. Kudât, konuyu Hz. Ömer özelinde işleminin sebebi olarak, onun fethettiği topraklar olan Şam, Mısır ve İran’ın inanç sistemlerinin ve medeniyetlerinin gelişmiş olmasını zikretmiş, Hz. Ömer’in fethettiği bu beldelerin halkına karşı tutumunu ele almıştır. Hz. Ömer orada yaşayanları İslam’a girmeleri konusunda zorlamamış ve cizye karşılığında dinlerini yaşamalarına müsaade etmiştir. İslam devletinin gücünü düşmanlarının önünde ortaya koymuş, onlarla anlaşmalar yapmıştır. Kudât, Hz. Ömer’in bu medeniyetlerin idârî, malî ve birçok konuda faydalı olan birikimlerini aldığını, bunu yaparken de İslam’a zarar vermeyecek olmasına dikkat ettiğini belirtmiştir.

Sempozyumun değerlendirme oturumunda, tebliğlerin oldukça faydalı olduğu, oturumların dolu dolu geçtiği, katılımın oldukça iyi olduğu, nihayetinde sempozyumun başarılı bir şekilde tamamlandığı belirtilmiştir. Sahabe ile ilgili araştırmaların önemine dikkat çeken bu sempozyum serisinin tebliğ kitaplarının, sahâbe ile ilgili bir kanaatin oluşması açısından lisans üstünde okutulacak bir kaynak eser olarak ortaya çıktığı ve bir sahâbe ansiklopedisine doğru yol aldığı ifade edilmiştir. Hint coğrafyasından ve Şii âlimlerden de katılımcıların olmasının, sempozyumu daha da zenginleştireceği ifade edilirken, ilgili kesimlerden taleplerin olmaması nedeniyle katılımın olmadığı açıklanmıştır. Sempozyum serisinin, sahâbe ile ilgili dördüncü sempozyum ile yahut tâbiûn nesli ile ilgili bir sempozyum ile devam etmesi dileği ifade edildikten sonra sunulan tebliğlerden istifadeyi artırmak için Arapça olanların Türkçeye, Türkçe olanların ise Arapçaya tercüme edilmesinin faydalı olacağı belirtilmiştir.

Özetle bu sempozyumda hadis rivayetinin ilk tabakası olması hasebiyle rivayet ilimleri ile ön planda olan sahâbenin, bir başka yönü olan dirayet ilimlerindeki konumları ele alınmıştır. Sahâbenin, sonradan sistemleşmiş olan fıkıh, tefsir, kelam gibi ilimlerin aslî kaynaklarından biri olduğuna değinilerek

Kur'an'ı anlama yöntemleri, fıkhıta kullandıkları icmâ, ictehad ve fetva vermedeki metodları, tâbiûn ile ilmî rekabetleri ve yönetim anlayışları incelenmiştir.